

YU ISSN 0027-8084
UDK 808.61./.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXXIII/3—4

БЕОГРАД
2000

Digitized by Google

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXXIII

Св. 3–4 (2000)

САДРЖАЈ

Грамматика и нормативистика

- Каже се: *СЕО ПОРЕД ЊЕ*, али не и: **УСТАО ПОРЕД ЊЕ*; зашто?
(МИЛКА ИВИЋ) 185
- О граматичко-семантичким проблемима исказа *стало ми је до некога / до нечега* (ЕГОН ФЕКЕТЕ) 188
- Белешке о категорији јединичности у српском језику
(БОГДАН Л. ДАБИЋ) 198
- Репартиција и конкуренција наставака генитива множине именица женског рода са сугласничком скупином на крају основе
(БРАНИСЛАВ ОСТОЈИЋ) 204
- Суфикс *-иста/а* у српском стандардном језику (БОЖО ЋОРИЋ) 211
- О краћењу дужина првих компонената именичких сложеница у српском језику (СТАНИМИР РАКИЋ) 236
- Лейлици* или *леј(ј)елица*? (За чвршће критеријуме нормирања)
(МИЛАН ШИПКА) 244
- Неједнаки облици једног глагола (*жвакајти/жвајтајти*) (АСИМ ПЕЦО) 254

Лексикологија и семантика

- Експресивна лексика у најновијем омладинском жаргону и у савременом српском језику (социolingвистички аспекти употребе и развоја)
(СТАНА РИСТИЋ) 257
- Ошћи до кумине куће* (ПРВОСЛАВ РАДИЋ) 273

Историја књижевног језика

- Настанак и структура српског књижевног језика (БРАНКИЦА ЧИГОЈА) 279

Етимологија и ономастика

- Приче* (НЕДЕЉКО БОГДАНОВИЋ) 295

Прикази

- Данко Шипка, *Основи лексикологије и сродних дисциплина*
(ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК) 301
- Правопис српскога језика – Приручник за школе*
(МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ) 307
- Иван Клајн, *Лингвистичке студије* (Партенон, Београд, 2000)
(БОРЂЕ ОТАШЕВИЋ) 318
- Ранко Бугарски, *Лица језика (социolingвистичке теме)*
(ВЛАДО ЂУКАНОВИЋ) 321

<i>Симпозиј о босанском језику и поводом њега</i> (БРАНИСЛАВ БРБОРИЋ)	326
Из савремене руске србистике (В. П. Гудков, <i>Славистика. Србистика.</i> Москва, МГУ, 1999) (СРЕТО ТАНАСИЋ)	333
О <i>Речнику</i> Милоша Московљевића (ЕГОН ФЕКЕТЕ)	338
Отворена књига (Милан Шипка, <i>Зашто се каже?</i> , Популарна лингвистика 3, ЦПЛ Београд / Прометеј, Нови Сад 1998, 272) (БРАНКИЦА ЧИГОЈА)	343
Библиографија	
Библиографија радова из морфологије и творбе речи (1950–2000) (МИЛИЦА РАДОВИЋ-ТЕШИЋ и ВЕСНА ЛОМПАР)	345
Прилози	
Видови диференцијације између говора и књижевнојезичке норме (БЛАЖО МИЛИЋЕВИЋ)	381
Нове и незабележене речи — грађа (II) (ЂОРЂЕ ОТАШЕВИЋ)	387

БОГДАН Л. ДАБИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

БЕЛЕШКЕ О КАТЕГОРИЈИ ЈЕДИНИЧНОСТИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се анализира категорија граматичког броја у српском језику, а у оквиру ње посебно категорија сингулатива и модуси њеног појављивања.

Расправљајући о овој теми, ми се већ налазимо у области граматичких категорија. Као што је школски познато, то су граматички род, граматички број и падеж. Овде ће бити речи о граматичким категоријама именских врста речи. Код глаголских речи заступљена су нешто другачије граматичке категорије: лице, време и начин. Уз то, словенски глагол има још и категорију вида (аспекта).

Лако је закључити да су неке од граматичких категорија *заједничке* именским и глаголским речима, а да су друге нешто специфичније. Једне од њих су својствене именским речима, друге пак глаголским. Оне од њих које се протежу на више врста речи зову се *ујеркајтегоријама*. Таква је, на пример, категорија граматичког рода у словенским језицима. Имају је именице, заменице, придеви и бројеви, па чак и неки глаголски облици!

Грамматички број је својствен већини (индо)европских језика, само што је он различно дистрибуиран у њима и што другачије функционише. У модерним индоевропским језицима обично су заступљена по два опонирана члана граматичкога броја: сингулар и плурал. У неким језицима плурал је код именице обележен врло једноставно, на пример у српском. У другима је он морфолошки доста комплициран, на пример у немачком.

У словенским језицима има доста заједничког у начину мартирања граматичке множине, али има и ту специфичних појава — у јединицама од њих. Оне су обично својствене једном од тих језика, или су пак исте у свим језицима једне словенске групе (источне, западне и јужне). Данашње богатство суфикса за обележавање плурала у *севернословенским* језицима резултат је њиховог засебног и самосталног развоја. Пошто се сваки од словенских језика већ одавно развија независно од осталих, настале су тако и неке разлике у модерним словенским језицима — упркос њиховој прозирној сродности.

У историјској прошлости словенских језика лепеза категорије граматичких бројева била је нешто другачија. Наиме, она је имала три члана: сингулар, дуал и плурал. Трагови тога трочланог система и данас постоје у неким словенским језицима. При излагању наше теме ваља имати на уму да је граматичка категорија броја једно од *сйварних* значења (како би то рекао Белић) у именским и глаголским речима.

Она је ушла у језик из *природе*, као што је уопште понешто у језик доспело на исти начин. Двојство је и иначе честа појава у природи, а уз то је она и израз неке симетрије. Подсетићемо само на неке од тих двојности: два су родитеља, два су спола, два су дела географског дана и сл. Осим тога, двојност је заступљена и у *анатомији* животињског и људског тела: два рога, два папка, два ока, два уха, две ноге, два бубрега, две руке... Такође су и нека оруђа и алатке двојни по своме саставу: грабуље, виле, виљушке, маказе, клешта... Отуда се осетила потреба да се та ситуација из природе одслика и у граматици. Тамо се она испољила у форми *граматичке* двојине. Тако у древним језицима сусрећемо посвуда дуал, и то већ као уобличену категорију: у старогрчком и старословенском, на пример. Неки словенски језици донели су граматичку двојину све до наших дана (нпр. словеначки и лужичкосрпски). Додуше, оба та језика одликују се уопште архаичном морфологијом. Дуал је понесен из прасловенског и потврђен је, као врло жива категорија, у старословенском језику. Сви словенски језици прошли су кроз стадијум његове заступљености, а изгубили су га тек у новијој развојној фази.

Ако сад међусобно сучелимо све чланове у граматичкој категорији броја, у српском језику, лако ћемо запазити да су они често и семантички условљени. И уопште можемо рећи да се семантика укршта с морфологијом — чешће него што бисмо то унапред очекивали. Због тога неке именице и немају плурала, а друге опет немају сингулара — што је семантички (пред)одређено. Збирне именице обично немају плурала, а и мислене именице ретко долазе у множини, свеједно што је она ту могућна. Тако и властите именице (особне и географске) обично немају множине, али се зато географске именице јављају кад што и у форми *pluralia tantum*. Одсуство множине код властитих именица тумачи се њиховом снажном индивидуализираношћу. У нашим школским граматицама обично се не истиче довољно она морфолошка опозиција између *singularia tantum* и *pluralia tantum*. Међутим, она је и данас својствена свима словенским језицима.

Оно што смо досад изложили о нашој теми наговештава нам да је и категорија (граматичкога) броја нешто сложенија него што би се то рекло у први мах. Додуше, у вези с њом нема никаквих теоријских спорова. Оним што смо досад изложили не исцрпљује се сва пуноћа категорије граматичкога броја. Међутим, циљ овога чланка и јесте у томе да покаже и илуструје сву њену разуђеност.

Ако се сад удубимо у све појавне облике ове категорије у српском језику, онда можемо разлучити још једну опозицију од два сучељена члана. То би изгледало овако: 1) на једној страни је сингулатив;

2) на другој збирност (*collectiva*). Одиста се вреди задржати на разматрању и анализи тих двају опонираних ликова граматичкога броја. Утолико више што ја мислим — да у језику системски функционише само оно што је морфологисано. А управо су обе ове појавне форме маркантно обележене, тј. засебним творбеним суфиксима.

Код нас се категорија *јединичности* (сингулатив) први пут помиње почетком XX века. Било је то у Кошутинчевој граматици руског језика (Облици II). Овај термин се, додуше, тамо помиње само узгредно. Међутим, ту је он већ сасвим дефинисан и јасан. Уосталом, Кошутинчић увек тако и формулише ствари. То ме је понукало да се мало осврнем на сингулатив у српском језику и још у неким словенским језицима. Ограничен временом и типографским простором, овде ћу изнети само нека од својих запажања и промишљања — у вези с тим. Тако их излажем суду и критици српских слависта.

Сингулатив је у српском језику маркиран формантом -ИН код именица мушког рода, и формантом -КА код именица женског рода. У средњем роду сингулатив се скоро и не јавља, јер је тај граматички род и иначе слабије изражен од осталих двају (маскулина и феминина). Уосталом, на то нас упућује већ и сам лингвистички термин: лат. *neutrum*, рус. *средний* род, пољ. *rodzaj nijaki* итд.

Обележени ликови сингулатива засведочени су већ у старословенском језику. Тамо сусрећемо формације као што су: Словенињ, Римљанињ, Солуњанињ и сл. Број таквих примера могао би се по вољи увећати, јер их одиста има доста. У српском језику сусрећемо сингулатив у одређеним *семантичким* скупинама именица, дакле значењски условљен. Најбоље ће бити да нашу анализу започнемо од скупине етнонима. Тако имамо лик *Србин*, али је од њега старије *Срб* — које и сад живи у нашим говорима. Код Његоша се јавља у ауторском исказу, а код Кочића у говору његових персонажа.

У осталим словенским језицима и нема сингулативног лика *Србин*, већ само *С(е)рб*. Због тога и смемо закључити да је овај последњи лик старији, а његов сингулатив је изведен тек доцније, и то на нашем тлу — угледањем на друге обрасце. Таквом лику (тј. Срб) опонира се множински лик *Срби*, тј. прави плурал. У томе ја видим само граматичку опозицију двају наведених ликова. А она права опозиција сингулативу (семантичка и логичка) био би збирни лик или *collectiva Српство*. На примеру етнонима најбоље сагледавамо да се сингулатив заправо опонира колективности, а не правој плуралу. Њему се опонира, како смо то већ показали, прави сингулар. То бисмо могли схематски приказати на следећи начин:

прави сингулар: *Срб* ≠ прави плурал: *Срби*.

сингулатив: *Србин* ≠ *collectiva*: *Српство*.

Успут ћемо навести још примера за етнонимски сингулатив у српском језику. У том ћемо се ограничити на древне народе и на наше суседе: *Јеврејин*, *Латин(ин)*, али само *Грк*! Имамо и лик *Турчин*,

али из Његошеве синтагме 'праунук Турков' дао би се излучити и Nom. sg. *Турак* (cf. руски *турок*).

Понекад се у српском језику реализују и по три различна лика у таквим формацијама: *Арабљанин*, *Арајин*, *Арај!* Први од њих изведен је, више у географском значењу, од полазишта Арабија. Други је изведен као сингулатив, а трећи као прави сингулар. Даље ћемо навести још неке карактеристичне примере из ове скупине: *Арнауџ(ин)*, *Бугарин*, *Угрин*, *Мађар(ин)*... Сви се они јављају у нашем језику и као презимена. У овоме следе размишљања занимљив је и лик *Циганин*. И лик *Хрваћанин* данас је у употреби више као презиме неголи као прави етноним. Међутим, аустријски Хрвати (тзв. градишћански) зову тим именом балканске Хрвате, тј. југославенске (а ликом Хрват именују себе!). И код Б. Радичевића *Хрваћанин* задржава значење етникума. У навођењу таквих примера ми се смемо удаљити од нормативног лика, јер он и није битан за теоријску лингвистику. Од осталих примера за етнонимске сингулативе понудићемо још и ове: *Холанђанин*, *Шећанин*, *Норвџанин*, *Ислањанин*...

У непосредном суседству са претинцем етнонима стоје још две скупине именица са сличном семантиком: 1) оне што значе становнике земаља и покрајина; 2) оне са значењем становника насељених места (без обзира на њихову величину!). Обе те групе имају свој *сингулајтив*, који се опонира некој збирности или мноштву. Међутим, то мноштво није хетерогено, пре бисмо рекли да се ту ради о збиру јединки исте врсте. Илустроваћемо нашу тврдњу са неколика примера: *Војвођанин*, *Бачванин*, *Банаћанин*, *Личанин*. Ону другу скупину илустроваћемо следећим примерима: *Зеничанин*, *Височанин*, *Книћанин*, *Горажданин*, *Бискупиљанин*, *Зимчанин* (житељ села Бискупићи, односно Зимча).

Велика је још једна скупина таквих именица које чувају сингулатив. У њој су смештени називи за порекло и професију. А понекад оне значе и припадност конфесији или уметничком (идејном, политичком) правцу. Такве су следеће именице: *хришћанин*, *јеврејин*, *муслиман(ин)*, па даље *варварин*, *џаганин* и сл. Међу именицама из ове групе има их доста које значе квалификатив или специфичну црту неке особе. Пошто турцизми сачињавају знатан део таквих формација, склони смо тврдњи да су баш они и ојачали сингулатив — у балканским словенским језицима. Баш због тога има у бугарском језику више сингулатива неголи у српском, а у српском их опет има више неголи у руском језику. Тако у бугарском, на пример, имамо често ликове типа *хајдучиин* према српском *хајдук* и сл. Упореди још у српском језику формације турцизама: *каурин*, *чобанин*, *касајин*, *хамалин* итд.

Сингулатив у српском језику није заступљен само у фонду именица мушког рода, има га и код именица *женског* рода. Ту је он обележен творбеним суфиксом -КА. На примерима као што су: *сламка*, *џирава*, *воћка* можемо га илустровати и донекле анализирати. Основне именице од којих су изведена три наведена сингулатива — несумњиво имају значење и смисао збирности: *слами*, *џирава*, *воће*. Све оне

значе неко мноштво, и то врло хомогено. Из таквога мноштва издваја се, у поступку индивидуализације, сингулатив. Тиме се он јасно опонира збирности и колективности. Тај бисмо поступак, додуше, мање очкивали код именица што значе неживо, али је он ето жив и код њих! Међутим, код оних именица што значе живо — индивидуализација је логичнија и прозирнија. У назначеном смеру врло је индикативна и руска формација типа *картошина*. То би приближно значило исто што и српска синтагма 'једна цела кртола'. У таквим руским творбама нијанса јединичности јаче је истакнута и некако више заокружена.

Понекад нам изгледа да се сингулатив појављује у још једном виду. То су они случајеви *најоредних* творби типа: грм//грмен, бус//бусен, плам//пламен, прам//прамен и сл. Међутим, тај утисак је варљив и чисто је формалистички. Оба лика ове творбе, наиме, имају исту семантику и ту се ради само о различном уобличењу полазног падежа (Nom. sg.). Донекле се то може приписати психолошкој потреби за нарастањем супстанце у једносложним речима и облицима. Сличних појава има и у другим језицима, словенским и несловенским.

Простим сучељавањем (лат. *juxtapositio*, рус. сопоставление) сингулара и *сингулаиива* — лако ћемо закључити да се они разликују међу собом, значењски и граматички (морфолошки). Наиме, они се не подударају ни семантички ни творбено! Сингулар је *најпростио* граматичка једнина, а сингулатив је *маркирана* јединичност. Он исказује више индивидуалности и увек се опонира некој збирности или колективности. Међутим, обични сингулар се опонира *правоме* плуралу (граматички, морфолошки).

Дуал или двојина је сам по себи врло одређен и јасан, као засебан члан граматичкога броја. Он се вазда употребљава тамо где се ради о два (функционално удружена) предмета или пак о (једноме) предмету — који се састоји од два (симетрична) дела. Сама пак категорија граматичке *множине* израчвала се у две опониране форме: 1) прави плурал; 2) збирност или колективност. Ако сад, на крају излагања, размотримо још једанпут функционисање категорије јединичности у српском језику, оцртаће нам се некако сами од себе следећи закључци:

1) Сингулатив је *маргинална* појава у оквиру категорије граматичкога броја. Он се не развија нити се обогашује у словенским језицима. Оно што је у њима наслеђено из словенске старине — тавори и даље у систему нашег језика (творбеном и морфолошком). Сингулатив је *ограничен* на релативно мален број именица *с одређеном семантиком*. Њихов се број не увећава, али се зато увећава број дублета типа: чобан//чобанин, касап//касапин, Арап//Арапин, Јевреј//Јеврејин итд. То нас упућује на закључак да сингулатив поступно и слаби у модерном српском језику.

2) Упрошћена схема у нашим школским граматицима не даје целовиту слику *о свим члановима* у категорији граматичкога броја. Због тога ми овде истичемо следеће: осим двеју главних форми (тј. правог

сингулара и правога плурала), у нашем језику су заступљени још *singularia tantum* и *pluralia tantum*. Они су такође семантички условљени.

3) Целовиту слику о појавним облицима граматичкога броја у словенским језицима добићемо тек онда ако узмемо у обзир *све* њене чланове: сингулар, дуал, плурал и *збирне* именице (*Substantive collectiva*). У том низу сингулар се опонира (правоме) плуралу, а *сингулаитив* се увек опонира некој збирности или колективности.

4) За разлику од (правог) сингулара и (правога) плурала, сингулатив има кадшто и додатни призивек експресивности.

5) У старословенском језику *симулаиано* су коегзистирали свих пет наведених чланова у граматичкоме броју: сингулар и сингулатив, затим још дуал, па онда плурал и *збирности* (колективност). Уза све то, још су им се, на неки начи, придруживали *singularia tantum* и *pluralia tantum*. И остали словенски језици прошли су сви кроз тај развојни стадијум, али се данас ситуација у њима знатно упростила (у том погледу).

6) Категорија *јединичности* у српском и другим словенским језицима сугерише нам још нешто: *међузависности* семантике у именским речима и њиховог морфолошког понашања — већа је него што бисмо то унапред очекивали.

Резюме

Богдан Л. Дабич

ЗАМЕТКИ О КАТЕГОРИИ ЕДИНИЧНОСТИ В СЕРБСКОМ И ДРУГИХ СЛАВЈАНСКИХ ЈЗЫКАХ

Автор исходит из того, что членение грамматического числа на единственное и множественное — является несколько упрощенным. Поэтому он анализирует 5 членов грамматического числа в славянских языках: единственное, сингулятив, двойственное и собирательное. При этом единств. число противопоставляется множеств. числу, а сингулятив противопоставляется собирательному.

В сербском языкознании категория единичности впервые упоминается в начале XX века (в Русской грамматике Рад. Кошутича). В наше время категория единичности семантически обусловлена. В названных южнославянских языках эта категория присуща многим туризмам.